

מלאכים עולים ויורדים

וַיְחַלֵּם וְהָנָה סֶלֶם מִצֵּב אֶרְצָה וְרָאָשׁוֹ מִגִּיעַ הַשָּׁמַיְמָה וְהָנָה מִלְּאֲכֵי אֱלֹהִים
עֲלִים וְיֹרְדִים בּוֹ.

בראשית כח יב

יש קושי בולט בפסוק זה: המלאכים עולים לפני שהם יורדים. המדרש
מתייחס לקושי הזה ומסביר:

מלאכים המלוין את האדם בארץ אין מלוין אותו בחוץ לארץ, 'עולים' אלו
שלווהו בארץ, 'יורדים' אלו שלווהו בחוץ לארץ.

בראשית רבה, פרשה סח יב

הדבר הראשון שאנחנו מבינים מדברי המדרש הזה הוא שאין כאן חלום
אלא תיאור של מציאות כי מלאכים אלו הם מציאותיים, גם אם עניין
המלאכים אינו נהיר לנו כל כך היום.³⁸² התורה פשוט מתארת בפסוק זה את
המתרחש במציאות, כפי שלמדנו זאת בשיעור הקודם. לאיזה צורך? מה זה
מלאך?³⁸³ שתי תשובות בעניין: הראשונה, מלאך הוא ביטוי לרצון ה' עבור

382 הנביא חווה באמת את מה שהוא נפגש אתו, וכולם יכולים לזהות מיד על מה אותו נביא
מדבר. דוגמה פשוטה היא עניין המלאכים. עובדה היא שהתורה מדברת על מלאכים.
אנחנו היהודים מאמינים בהופעת המלאכים משום שהמקרא מדבר עליהם, אך מי יודע
מה זה מלאך? מי ראה מלאך? מה צריכה להיות תגובתו של הרב כאשר בא יהודי לשוחח
עמו על עניין המלאכים? יש בפניו שתי אפשרויות: האחת, אם יהודי זה הוא יהודי תמים,
בעל אמונה תמימה, פשוטה, צריך הרב לברך אותו על אמונתו התמימה, לחזק אותו
באמונתו ולומר לו "אשרי המאמין ומאושר ממנו היודע". האפשרות השנייה, אם הוא
יודע שאותו יהודי אינו אדם תמים, עליו לשלוח אותו מיד לרופא, משום שמי שרואה
מלאך בתקופה שבה אין גילוי של מלאכים, זו מחלה לשמה! (מתוך סוד מדרש התולדות,
חלק א, עמ' 18).

383 עניין המלאכים הוא עניין רציני. חכמה אמתית. תראו מה הרמב"ם כותב במורה בנושא.
אבל לא מלמדים חכמה זו. הרבנים הרציניים אף פעם לא מדברים על הנושא הזה. הם

דבר מסוים, עבור אדם מסוים.³⁸⁴ למשל, רצון ה' להבריא אדם חולה נקרא רפאל. תשובה שנייה, המלאך הוא התוצאה של מעשה טוב שאדם מסוים עשה.³⁸⁵ מלאכים אלה מלווים את האדם. מה שהמדרש מגלה לנו הוא שהם אינם מלווים אותו באופן קבוע כפי שהיינו מצפים, אלא הליווי תלוי מיקום וזה מפתיע. רש"י אומר דבר דומה על הפסוק המתאר את חזרתו של יעקב מגלותו אצל לבן, לפני כניסתו לארץ: 'וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב כִּפְּאֶשׁ רָאִים מַחְנֵה אֱלֹהִים זֶה וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא מַחְנֵה'.³⁸⁶ כך הוא כותב: "שתי מחנות, של חוצה לארץ שבאו עמו עד כאן ושל ארץ ישראל שבאו לקראתו".³⁸⁷ גם כאן צריך לשאול אותה השאלה: מדוע צריך מלאכים אחרים? התשובה היא שבחו"ל אתה לא אותו אדם. הזהות שלך שונה. היא מוקטנת.³⁸⁸

הפחד של יעקב

המדרש נותן מספר הסברים לגבי משמעות הסולם והמלאכים היורדים

עושים כאילו זה לא קיים אבל זה כן. אולם השתיקה יפה (מתוך שיעורי הרב על פרשת וישלח).

המקרא מדבר על המלאכים. גילוי זה של המקרא הוא גילוי אמתי אולם אנחנו לא מסוגלים לזהות במה מדובר אלא רק דרך השכל. אנחנו בתקופה שבעולם אין שום התגלות של מלאכים חוץ ממקרים נדירים. מי שאומר שראה מלאך, במקרה הטוב חולם פשוטו כמשמעו. אחרת הוא חולה. צריך להיזהר. מה שנותן לנו זו ההבנה השכלית במקצת של העניין, למשל: המלאך רפאל. אנחנו מבינים מבחינה שכלית שהכוונה היא לרצון הבורא לעניין הרפואה. יש כאן חכמה שלמה. חכמה, לא גילוי. קשה מאוד להבין משהו שאינך חווה אותו (מתוך שיעורי הרב על שערי אורה)

384 שאלה: מה ההבדל בין מלאך להשגחה?
תשובה: ההשגחה והשכינה הן בגדר כלל ישראל. המלאך זה עניין פרטי (מתוך שיעורי הרב על פרשת וישלח).

385 חז"ל אומרים שהמצוות הן המזון של המלאכים. אם האדם עושה מעשה רע הוא מזין שד ואם הוא עושה מעשה טוב הוא מזין מלאך. המלאכים המלווים את יעקב הם הזכויות שהוא קנה בחו"ל אצל לבן והמלאכים הבאים לקראתו הם הזכויות שהוא צריך לקנות בארץ ישראל במהלך מליו משימתו. כדי לפגוש את עשו הוא זקוק לזכויות מסוימות (מתוך שיעורי הרב על פרשת וישלח).

386 בראשית לב ג.

387 ראה תנחומא וישלח ג.

388 יש מדרגות שונות של יש (niveaux d'être), למשל: יש הבדל בין ימי החול ובין השבת. לכן בשיר "שלום עליכם" אנחנו קודם כול נפרדים ממלאכי השבוע - "שלום עליכם מלאכי השרת" ומקבלים את מלאכי השבת - "בואכם לשלום מלאכי השלום". כך מסביר בין היתר השם משמאל. אותו דבר לגבי חו"ל וא"י. בחו"ל הזהות מוקטנת (מתוך שיעורי הרב על התפילה).

והעולים בו. הוא מתייחס במיוחד לפחד שתקף את יעקב כאשר ראה את המחזה הזה:

רבי נחמן פתח: 'זאתה אל תירא עבדי יעקב' (ירמיהו ל י) מדבר ביעקב דכתיב 'ויחלום והנה סולם מוצב ארצה וגו'". אמר ר' שמואל בר נחמן: אלו שרי אומות העולם, דאמר ר' שמואל בר נחמן: מלמד שהראה הקב"ה ליעקב אבינו שרה של בבל עולה שבעים עָוִקִים,³⁸⁹ ושל מדי נ"ב, ושל יון ק"פ, ושל אדום עולה ולא יודע כמה. באותה שעה נתיירא יעקב אבינו. אמר: אפשר שאין לזה ירידה? אמר לו הקדוש ברוך הוא: 'זאתה אל תירא עבדי יעקב' אפילו הוא עולה ויושב אצלי משם אני מורידו, הדא הוא דכתיב (עובדיה א ד) 'אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך'.³⁹⁰ ויקרא רבה פרשה כט

הפחד של יעקב מתעורר כאשר הוא אינו רואה את שרו של אדום יורד, בניגוד לשאר השרים שראה: "אפשר שאין לזה ירידה"? לשון המדרש מדויקת: לא נאמר בו שיעקב ראה את שרו של עשו אלא את שרו של אדום. הווה אומר, המדרש אינו דן בפחדו של יעקב כאיש פרטי אלא בפחדו כאב לישראל המתמודד במהלך ההיסטוריה עם אדום שהוא הסמל של המערב בטיפולוגיה החז"לית.³⁹¹ שאלת המדרש ברורה: האם ייתכן שהציוויליזציה המערבית שונה מכל שאר הציוויליזציות והיא לא שוקעת?³⁹² מזה חושש יעקב ולכן הוא מתיירא. לפי חוקי ההיסטוריה הציוויליזציה של אדום צריכה לשקוע כמו שאר הציוויליזציות, אולם מדוע אין זה כך? ואם אין זה כך, סימן הוא שיש בה משהו יוצא דופן, משהו מיוחד שצריך לברר את טיבו. האם יש בה ממד

389 שלבים בסולם.

390 עובדיה א ד: אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם יהוה.

391 ראה הערה 190.

392 ההיסטוריה של כל ציוויליזציה, של כל מלכות היא מעגלית: התחלה, התפתחות, הגעה להשפעת שיא ואחר כך באה השקיעה וציוויליזציה אחרת תופסת את מקומה. כך קורה בהיסטוריה כל פעם מחדש (מתוך שיעורי הרב על אברהם אבינו). ההיסטוריון הבריטי ארנולד טוינבי בספרו "A Study of History" סוקר את עלייתן ושקיעתן של עשרים ואחת ציוויליזציות החל ממצרים וכלה במקסיקנית על-פי אותה תפישה: התפתחות - שיא - שקיעה (ראה עמ' 184-191 בהוצאת Oxford University Press). הוא מציין שעם ישראל הוא תופעה לא רציונלית ו"מולה ניצב כל היסטוריון פעור פה".

הנצח? הרי ממד זה הוא הממד של ישראל בבחינת 'נצח יִשְׂרָאֵל לֹא יִשְׁקַר'.³⁹³ האם גם לעשו הוא אדום יש ממד של נצח? ואם כן, האם זה אומר שיש באמת מתחרה לישראל? זו שאלת המדרש ושאלה זו נוגעת ישירות להבנת ההיסטוריה שלנו כצאצאי יעקב.

התמיהה שלנו מתחזקת לאור העובדה שלפי הפסוק המובא בסוף המדרש עצמו ברור הוא שיש לאדום סוף והקב"ה מכיר אותו: 'אִם תִּגְבֶּיָה כְּנֶשֶׁר וְאִם בֵּין כּוֹכְבִּים שִׁים קֶנֶף מִשָּׁם אוֹרִידְךָ נָאִם יְהוָה'.³⁹⁴ הוא לא רק מכיר אותו. הוא אפילו מסר אותו לנביא עובדיה. לכן עלינו לחדד את השאלה ולשאל כך: מדוע הקב"ה אינו מראה ליעקב דווקא את הסוף של אדום? התשובה פשוטה ומהותית ביותר: הסיבה לאי מסירת הסוף ליעקב קשורה לעובדה שזו ההיסטוריה שלו ושל צאצאיו ואנחנו כותבים היסטוריה זו. אנחנו חווים אותה. אנחנו חיים אותה. יש הבדל בין לדעת שיש סוף מבחינה שכלית ובין לחוות אותו, ובעיקר בין לחוות את הדרך המביאה לסוף הזה, לנפילתו של עשו: יעקב עצמו צריך להמציא את הדרך הזו. הוא צריך לסלול אותה. אנחנו בעצמנו צריכים לסלול דרך זו. לכן אי אפשר להראות לו או לצאצאיו את סופו של אדום. סופו של אדום תלוי במעשינו. סופו של אדום תלוי במימוש רצוננו להיות ישראל באמת. זו הנקודה הראשונה.

הנקודה השנייה מהותית אף יותר: קודמיו אברהם ויצחק התמודדו עם ציוויליזציות אחרות - עם בבל, מדי ופרס ואפילו עם יוון והם נדרשו אף הם להמציא את הדרך להתמודד עמן.³⁹⁵ הם הורידו אותן. אולם הדרך שהם המציאו אז אינה עוזרת ליעקב משום שההתמודדות שלו היא התמודדות חדשה ואי אפשר לשכפל את מה שעבד אז. עשו מהווה אתגר חדש לחלוטין, הנוגע לעצם הזהות של ישראל כי הוא מציג את עצמו כחלופה זהותית לישראל, כפי שלמדנו זאת בשיעורים הקודמים.

393 שמואל א טו כט.

394 ראה פירוש המלבי"ם לפסוק זה: ... ונבואה זו היא עתידה שבאחרית הימים תגדל מלכות אדום ותגבה למעלה ראש ומשם יוריד אותה ה' אל עמק יהושפט.

395 שיטת המדרש היא שיש הקבלה בין כל אב ובין כל גלות. גלות ראשונה במצרים כנגד אברהם, גלות שנייה בבבל כנגד יצחק וגלות שלישית אצל עשו כנגד יעקב. ההתמודדות שונה בכל גלות. לכן בכל פעם צריך להמציא את הדרך להתמודד עם הגלות. גם אם יש דמיון מסוים, כל גלות שונה. במקומות אחרים חז"ל מדברים על ארבע מלכויות: בבל, פרס, יוון ואדום. המהר"ל מסביר בעיקר בספרו "נר מצוה" שכל מלכות מכוונת נגד חלק מסוים שבאדם: גוף, נפש ושכל. הייחודיות של גלות אדום היא שהיא נלחמת נגד הגוף, הנפש והנשמה יחד ולכן היא המסוכנת ביותר. מכאן הפחד של יעקב (מתוך שיעורי הרב על נצח ישראל למהר"ל).

לכן יעקב מתיירא. האם יצליח להוריד את עשו? האם צאצאיו יצליחו להוריד את אדום? האם יתברר לכולם שהוא, שצאצאיו הם ישראל ואין ישראל אחר בעולם? המשימה מוטלת עליו אישית. המשימה מוטלת עלינו אישית ומרגע זה אף ידיעה שכלית, תבונית אינה מספיקה. כאשר דבר נוגע לי אישית, הדיון עובר מהמישור התבוני למישור החווייתי וגם אם אני יודע מבחינה שכלית שיש סוף לגלות, אין זה מספיק ואם אין זה מספיק, הקב"ה אינו צריך לומר לי שיש סוף לעשו הוא אדום. זו נקודה עדינה ביותר וצריך להבין אותה לעומק. הסברתי פן ממנה בשיעורים הקודמים כאשר דיברתי על הקושי הקיומי לתרגם את האמונה הכנה שלי למעשים הסוללים למעשה את הדרך המביאה אותי, אישית, ליעד. אתיחס כעת לפן השני והוא הפן של הקב"ה. מה הוא ית' יכול לעשות כל עוד לא עשה יעקב את כל מה שצריך כדי להוריד את עשו? תשובת המדרש לשאלה זו מעניינת ביותר. הוא מנחם אותו: "אפילו הוא עולה ויושב אצלי משם אני מורידו". אי אפשר להסביר שיש כאן הבטחה כי הכול תלוי למעשה במעשיו של יעקב עצמו. יעקב מתיירא אף יותר כאשר הוא רואה את עשו יושב אצלו ית' - לא פחות ולא יותר. תמיהתו מתחזקת ביותר: שמא, גם אם אני עושה את כל מה שביכולתי לעשות, לא אצליח? האם זה מעל כוחותיי? לכן צריך לנחם אותו - כל עוד נמשך התהליך ההיסטורי האמור להביא בסופו להורדת עשו, יעקב זקוק לנחמה. צריך לשים לב לכן שבמקרא תפקיד הנביא כפול. עליו להוכיח ולנחם. כולנו מכירים את המושג שבע דנחמתא - שבע ההפטרות הנאמרות בשבתות שבין תשעה באב לראש השנה. הן באות אחרי שלוש הפטרות של פורענות - תלתא דפורענותא. יש מקום לשאול מדוע צריך לנחם אותנו לא רק מיד אחרי הפורענות אלא גם במהלכה? התשובה פשוטה: טרם הגענו למצב הרצוי של בית המקדש העומד על תלו. אנחנו בעצם התהליך. לכן אנחנו זקוקים לנחמה. אנחנו יודעים שבסוף נגיע. זו ידיעה ודאית מבחינה שכלית וידיעה זו באה מהנבואה עצמה. אולם כל עוד איננו רואים את מימושה, אנחנו שרויים במתח. אנחנו נתונים לצער. אנחנו נתונים לייסורים וזה כואב. לכן הקב"ה חוזר ואומר: "אפילו הוא עולה ויושב אצלי משם אני מורידו".

השאלה האמתית היא האם יש באמירה זו נחמה אמתית? תשובתי היא שלא, כי מהנאמר במדרש עצמו משתמע שאדום מצליח בכל זאת להגיע עד אליו ית' ולשבת שם.³⁹⁶ זה רק עלול להעצים את יראתו של יעקב, את פחדו.

396 רש"י מסביר על הפסוק 'וַיֹּאמֶר כִּי יָד עַל כָּס יְהוָה מִלְחָמָה לַיהוָה בְּעֶמְלֶק מִדֶּר דֹּר' (שמות

זה רק עלול להעצים את פחדו הקיומי של מי שנתון בתוך התהליך עצמו. האם לא היה די בידיעה שיש קושי להוריד את אדום? מדוע עלינו לדעת שאדום מצליח להגיע עד כיסא הכבוד ולשבת שם? לפני שאתייחס לשאלה הזו, ברצוני להסביר מדוע אני אולי נשמע לכם פסימי. אני מנסה לתאר לכם את המתח הקיומי של יעקב, למעשה שלנו אנו. חשוב להבין את המתח הזה משום שהוא חלק מחייו של כל יהודי במודע או שלא במודע. מצד אחד אני כיהודי יודע את מה שאני יודע בצורה ודאית. אני מדגיש את המילה ודאית בכוונה. אין בי כל ספק. אני מאמין שכך יהיה. אני יודע שכך יהיה. אולם מן הצד האחר אני חי, אני חווה דברים מסוימים, קשים, לעתים בלתי אפשריים. פעמים רבות המציאות סותרת את הידיעה שבי. ניקח כדוגמה - דוגמה קיצונית בכוונה, יהודי הקם בבוקר באושוויץ והאומר "אשרינו ומה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו". אולם אותו יהודי יוצא באותו בוקר מהצרף בלא שום תקווה הנראית לעין. הוא יודע שבסופו של דבר כל זה הולך להיגמר כי כך אמרו נביאי ישראל, הוא יודע שהגלות היא זמנית ושאונו נחזור לארץ ישראל. הוא יודע שיש עוד תקווה לאחריתנו.³⁹⁷ אולם הוא אינו רואה את זה באופן. המתח הקיומי בו הוא שרוי בא לידי ביטוי בשאלה הנוקבת הבאה: אולי לא אזכה לגאולה זו באופן אישי? איך אותו יהודי תופס כעת את הבשורה הטובה של הקב"ה 'משם אורידך נאם ה'?' תשובתי פשוטה: לא כהבטחה אלא כנחמה.³⁹⁸ לא כהבטחה כי הדגשתי את ממד הוודאות בידיעה של אותו יהודי, בידיעה שצריכה להיות בכל אחד מאתנו. איננו עוסקים בספקולציות. איננו מעלים לדיון שאלה תיאורטיות במהלך שיעור הדן בעיקרי הפילוסופיה הקיומית. אנחנו עוסקים בחיינו אנו ואנחנו מתמודדים עם

יז טז): "ומהו כס, ולא נאמר כסא, אף השם נחלק לחציו, נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עשו כולו. ומשנמחה שמו יהי השם שלם והכסא שלם וכו'". יש אחיזה מסוימת לעשו בכיסא הכבוד, במיוחד בט' באב (מתוך שיעורי הרב על ט' באב).

397 ע"פ ירמיהו לא טז: וְיֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרֵיתָךְ נָאִם יְהוָה וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם.
398 כדאי לשים לב שהפסוק המובא על-ידי המדרש נמצא בנביא עובדיה. הוא לא נאמר ליעקב עצמו. הוא נאמר לנביא הבא מאדום דווקא (מתוך השיעור).
ראה פירושו של המלבי"ם לעובדיה א ד: "אם תגביה כנשר וגם אם תגביה בין כוכבים, אומר אני לך שים קנך שמה! כדי שמשם אורידך נאום ה', כי הנופל ממקום נמוך אינו מסוכן כ"כ, ולכן אצוה שתשים קנך בין כוכבים כדי שתגדיל מפתחך, כמי שרוצה להפיל את אויבו ומעלהו למקום גבוה כדי שיפילו משם אל העומק ותשבר מפרקתו, ונבואה זו היא עתידה שבאחרית הימים תגדל מלכות אדום ותגבה למעלה ראש ומשם יוריד אותה ה' אל עמק יהושפט".

אתגרי חיינו בעזרת מטען מסוים של ידיעות. ידיעות אלו באות לנו, לכל אחד ואחת מאתנו ממסורת עמנו ואיננו מתייחסים אליהן בספקנות. אנחנו מתייחסים אליהן כוודאיות. לכן כאשר בא הנביא ואומר 'אם תגביה כנָשָׁר וְאִם בֵּין כּוֹכָבִים שִׁים קִנָּה מִשָּׁם אוֹרִידךָ נָאִם יְהוָה', אנחנו יודעים שזה ודאי. אין זו הבטחה, ספק מתקיימת, ספק לא. זו תפיסה לא יהודית. אנחנו יודעים כבר ישראל שהבטחה של ריבונו של עולם אינה חוזרת אף פעם ריקם. יתרה מזו, כבר למדנו שכאשר הקב"ה מבטיח הבטחה, הוא מקיים אותה מיד: 'לְזַרְעֶךָ נִתְּתִי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְהַר מִצְרַיִם עַד הַנָּהָר הַגָּדֹל נָהָר פָּרָת'.³⁹⁹ "נתתי - כבר נתתי".⁴⁰⁰ אם כן, מדוע אני רואה זאת במציאות עכשיו? זו השאלה האמתית והיא נובעת מהחיים שלי עצמם. אני חווה שאלה זו בכל רגע עד שאני זוכה לראות את מימוש אותה הבטחה. ואולי לא אני אישית? זו תמצית הדרמה הקיומית והקב"ה מנחם אותי כפי שהוא נחם את יעקב: "אפילו הוא עולה ויושב אצלי משם אני מורידו".

עלה אף אתה

אתם זוכרים שבמדרש שלמדנו בשיעור הקודם התשובה ליעקב הייתה שונה: "עלה אף אתה" להוריד אותו. יעקב מפחד לעלות. חרדה, אימה. מדוע? כי בכל הסוגיה הזו עולה שאלת הזכות. אי אפשר להוריד את עשו סתם. זה לא עניין של כוח פיזי אלא עניין של זכות וכל עוד אין ליעקב זכות מספקת, אם הוא עולה כדי להוריד את שרו של עשו, הוא עלול להיכשל. במילים אחרות, עולה כאן שאלת ההחשה, החשה ההיסטוריה,⁴⁰¹ בעיקר שאלת החשה בשלב

399 בראשית טו יח.

400 ראה ירושלמי חלה, פרק ב, הלכה א: דא"ר הונא בשם רבי שמואל בר נחמן לזרעך אתן אין כתיב כאן אלא לזרעך נתתי כבר נתתי.

401 סוגיה זו קשורה לנאמר בפסוק 'בְּעֵתָה אֲחִישָׁנָה': הִקְטֵן יְהוָה לְאֵלָהּ וְהַצְעִיר לְגוֹי עֲצוּם אֲנִי יְהוָה בְּעֵתָה אֲחִישָׁנָה (ישעיהו ס כב) ובהבנת דברי הגמרא במסכת סנהדרין, בדף צח ע"א: "אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי כתיב (ישעיהו ס) בְּעֵתָה וְכִתִּיב אֲחִישָׁנָה, זכו אֲחִישָׁנָה, לא זכו בְּעֵתָה". המהר"ל בספרו "נצח ישראל" (פרק כז) כבר רומז שהגאולה תהיה בְּעֵתָה משום שלא זכינו למדרגה של 'אֲחִישָׁנָה', ולכן צריך לחכות לקץ 'בְּעֵתָה'. אולם גם בקץ הבא בְּעֵתָה יש אפשרות להקדים וכך קרה כאשר זכינו לשחרור ירושלים והר הבית במדרגה של 'בְּעֵתָה אֲחִישָׁנָה'. בתוך הקץ של 'בְּעֵתָה' זכינו ל'אֲחִישָׁנָה'. "ערב שבת" מתחיל 272 שנים לפני תחילת האלף השביעי, כלומר בשנת ה'תשכ"ח ואנחנו זכינו לשחרור ירושלים בכ"ח באייר ה'תשכ"ז, מבחינת בְּעֵתָה - אֲחִישָׁנָה (מתוך שיעורי הרב על מסכת סנהדרין).

האחרון של ההיסטוריה, של האב האחרון מבין שלושת האבות. אם הוא נכשל, הכישלון הוא קטסטרופלי משום שאין אחריו כל אפשרות נוספת.⁴⁰² אנחנו מכירים את הביטוי 'בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה'⁴⁰³ ואת דברי הגמרא המסבירה במה מדובר:

אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב 'בעתה' וכתוב 'אחישנה', זכו 'אחישנה', לא זכו 'בעתה'.

סנהדרין צח ע"א

שאלת ההחשה קשורה בטבור לשאלת הזכות ונראה מהסוגיות העוסקות בנושא, בעיקר במסכת סנהדרין, שחז"ל כבר הבינו שאנחנו נגיע למצב של בְּעֵתָהּ, מצב המתאפיין בהתמודדות עם מצבים לא פשוטים כלל ועיקר ועם מצב של אין ברירה. אז יעקב חייב לעלות, אם הוא רוצה ואם הוא לא רוצה. השאלה היא באיזה מחיר ובשאלה זו טמון הפחד הגדול של רבותינו באותה סוגיה: "ייתי ולא אחמיניה".⁴⁰⁴

המהר"ל ניתח את הדברים האלה לעומק בספרו "נצח ישראל"⁴⁰⁵ ואנחנו חיינו אותם. חווינו את הפחד הזה שגרם ליעקב לחכות כדי לעלות בסולם וגם את הפחד הנובע מחוק הזמנים, מהמצב של בְּעֵתָהּ. לא בכדי חז"ל הזהירו אותנו מראש מפני המצב של 'בְּעֵתָהּ' משום שגאולה הבאה 'בְּעֵתָהּ' עלולה לבוא דרך ייסורים קשים ואסונות.⁴⁰⁶ אולם צריך לדעת שגם כאשר באה

402 חז"ל מחלקים את ההיסטוריה של העולם הזה לשלוש תקופות: "תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה היא, עולם, שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה, שני אלפים ימות המשיח" (סנהדרין צז ע"א). אם כן תקופת ימות המשיח התחילה קצת אחרי מרד בר כוכבא ובכל זאת הגאולה לא הגיעה. היא הייתה אפשרית בכל השנים האלה. במה זה היה תלוי? בזכות. היו הרבה תאריכים אפשריים אבל זה היה תלוי בזכות. לכן כאשר זה הגיע סוף סוף, עלינו לשאול האם זה הגיע כי היה מספיק זכות או האם זה הגיע כי הגענו לקץ האחרון שהוא כבר לא תלוי בזכות? התשובה היא שזה הגיע מבחינת הקץ האחרון אולם בתוך הקץ האחרון, זכינו גם לממד של אחישנה - כלומר בזכות כל הדורות זכינו ל'בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה' ממש (מתוך שיעורי הרב על מסכת סנהדרין).

403 ישעיהו ס כב: הֲקֵטֶן יִהְיֶה לְאֶלֶף וְהִצְעִיר לְגוֹי עָצוֹם אֲנִי יְהוָה בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה.

404 סנהדרין צח ע"ב.

405 ראה בעיקר פרק כז.

406 ראה פירוש הגר"א לרעיא מהימנא - זוהר ח"ב, קיט ע"ב: וקודם הגאולה יכבד הגלות יותר מכל הגלות כמו בגלות מצרים - תכבד העבודה כו' וזהו למהר הגאולה כמ"ש אגרא דכלה דוחקא והוא שחירת השחר שקודם שמתחיל להאיר היום הוא מחשיך יותר מכל הלילה ולכן נקרא שחרית ... ראה גם "יהל אור" יב ע"א.

הגאולה 'בְּעֵתָהּ', יש עדיין יכולת של 'אֲחִישָׁנָה', כלומר להקדים אותה מעט,⁴⁰⁷ ואכן כך קרה כאשר זכינו לשחרור ירושלים והר הבית במלחמת ששת הימים, במדרגה של 'בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה'. בתוך הקץ של 'בְּעֵתָהּ' זכינו ל'אֲחִישָׁנָה'. אסביר מעט במה מדובר: אנחנו יודעים שהיסטוריית העולם הזה היא "שְׂתָא אַלְפִי שְׁנִי",⁴⁰⁸ ואז נכנסים לתקופה חדשה, לאלף השביעי שהוא מבחינת שבת. התקופה של "ערב שבת" מתחילה 272 שנים לפני תחילת האלף השביעי, כגימטריית המילה ערב.⁴⁰⁹ כלומר, תקופה זו התחילה בשנת

חז"ל כבר הביעו את חששם ממה שיקרה בסוף הגלות שלנו והם מצאו את שורש הייסורין הללו דווקא באיחור של יעקב כאשר חזר מן הגלות אצל לבן והוא בא לפגוש את עשו. 'עַם לִבָּן גִּרְתִּי וְאַחֲרָיָהּ עַד עֵתָהּ'. חז"ל חששו מן הנטייה של העם לאחר, ואם האיחור נמשך ונמשך, ייסורים קשים באים עלינו כדי לעורר אותנו מתרדמתנו. יש לכאורה שתי אפשרויות בנוגע לזמן הגאולה: זכו - אֲחִישָׁנָה, לא זכו - בְּעֵתָהּ, אולם חז"ל כבר הבינו שהעם יחליט לחכות עד הסוף, עד זמן ה'בְּעֵתָהּ', עד הקץ האחרון, אף שגאולה 'בְּעֵתָהּ' עלולה להיות גאולה בתנאים קטסטרופליים. זה מה שחז"ל אומרים כבר בגמרא: "שְׂמָא יְגֵרוּם הַחֲטָא". על איזה חטא הם מדברים? על חטא האיחור (מתוך סוד מדרש התולדות, חלק ב, עמ' 233).

להרחבת הנושא ראה את מאמרו של הרב "ויהי באחרית הימים" שפורסם ב"שורש", גיליון מספר 2 - ניסן תשמ"ג (המאמר הודפס מחדש בספרו של הרב "מספד למשיח?") ראה "קול התור" על-פי הגאון מווילנה, פרק א, אות ח: שאפילו בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה.⁴⁰⁷ לפי הגר"א החשת הגאולה תלויה בהשתדלותו של העם לא רק בעניין קיום מצוות הגוף אלא גם בעניין קיום המצוות התלויות בארץ ויישובה. שיטתו היא שבתקופת משיח בן יוסף, הגאולה מופיעה בדרך הטבע ואפשר להחיש אותה במעשים טובים ובזכות - לכן אומרים שהיא "תלויה בזכות". אולם אם לא זכה העם, תבוא ראשית הגאולה 'בְּעֵתָהּ' והקב"ה יעשה למענו ית' ולא בזכות העם. עם זאת הישגי תקופת משיח בן יוסף עדיין מצריכים השתדלות מלמטה. השלב של משיח בן דוד, שהוא שלב סיום תהליך הגאולה, חייב להופיע מתוך תשובת העם (ראה בהרחבה ספרו של הרב רפאל שוח"ט "עולם נסתר בממדי הזמן").

ראה גם דברי ה"חפץ חיים", חומת הדת, פרק יג: ידוע מה שכתב הגר"א כי כל הגלות היא בחינת הריון וסוף הגלות כשהגיע זמן קרוב לקץ הוא בחינת חבלי לידה. ולדעתו זהו שנאמר אני ה' בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה ... נוכל לומר כי זמן הגאולה דְּבִעֵתָהּ גם כן אינו מצומצם היום ממש אלא הזמן הראוי להגאל, ואפשר שהוא איזה חדשים ... או איזה שנים ח"ו, ואפשר שיהיה הגאולה בתחילת הזמן או באמצעו או בסופו ח"ו ... וזהו שנאמר אני ד' בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה ור"ל שכשיבוא הזמן של בְּעֵתָהּ אז ימהר ויחיש ברחמיו ולא ימתין עד סוף הזמן.

ראה גם דברי המגיד מדובנא, "אהל יעקב" שמות, פרשת בא, עמ' סט.

408 סנהדרין צג ע"א.

409 ראה זוהר חדש, פרשת בלק, ד"ה "אראנו ולא עתה": ... כעת לסוף יומיא, כפום שעתא דיומא, בעידן די זרח שמשא, מן יומא שתיתאה, בשעתא דיזדמנון לפום מנין שנין, דיובל ושמטה כחדא, דאיהו רע"ד מן יומא שתיתאה. כעת זמינא קלא חדא לאתערא מרום רומי רקיעין, קלא עציב במרירו, מה דלא הוה הכי מן יומא דאתברון עלמין. ראה דברי

ה'תשכ"ח - 5728 ואנחנו זכינו לשחרור ירושלים בכ"ח באייר ה'תשכ"ז, מבחינת בְּעֵתָהּ - אֲחִישָׁנָה, כלומר מספר שבועות לפני ר"ה ה'תשכ"ח. כל זה היה ידוע למקובלים והם היו הראשונים להיות מופתעים כאשר זה אכן קרה. לא הייתה כאן שום גזרה קדומה, בלתי ניתנת לשינוי מאת הבורא. הייתה כאן הבנה עמוקה מצד חכמינו של הנטיות הזהותיות של ישראל, במיוחד הנטייה לאיחור, הנטייה לחכות עד הקץ האחרון וכו' וגם של שלבי ההיסטוריה. הם הבינו מה עלול לקרות והם הזהירו אותנו שלא נגיע לכך, תוך תקווה שאכן נבין. אולם התברר מה שהתברר ואכן חיכינו עד הקץ האחרון. מה שנשאר מסתורי לגמרי הוא מי חוזר ומי לא חוזר.⁴¹⁰ זה הגורל של כל נשמה, של כל יחיד.

גילוי הקץ

יש פסוק הקשור ישירות לנושא זה והוא הפסוק הנאמר עלידי יעקב אבינו בזמן שביקש לברך את בניו לפני מותו: 'לִישׁוּעָתְךָ קִוִּיתִי יְהוָה'.⁴¹¹ בסוף חייו ביקש יעקב לגלות את הקץ לבניו אולם הנבואה הסתלקה ממנו והוא רק בירך אותם, כפי שמסבירה הגמרא:

ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין, ונסתלקה ממנו שכניה. אמר: שמא חס ושלום יש במטתי פסול, כאברהם שיצא ממנו ישמעאל, ואבי יצחק שיצא ממנו עשו. אמרו לו בניו: שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד. אמרו: כשם שאין בלבך אלא אחד – כך אין בלבנו אלא אחד. באותה שעה פתח יעקב אבינו ואמר: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

פסחים נו ע"א

השאלה הראשונה העולה מדברי הגמרא מתבקשת מאליה: איך יכול יעקב לגלות את הקץ לבניו אם הוא בעצמו לא זכה לגילוי זה בחלום הסולם? התשובה היא שהוא בינתיים הפך לישראל וכישראל הוא עלה לסולם כדי

הניצוצי זוהר, מילואים קכה טור ד, המסביר שיש כאן טעות סופר וצריך להבין שמדובר בה' אלפים ורע"ב שנים.

410 סנהדרין צז ע"ב: כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון.

411 בראשית מט יח.

להוריד ממנו את עשו, את אדום. לכן הוא יכול לקבץ את כל בניו כדי לגלות להם את הקץ: 'הִקְבְּצוּ וְשִׁמְעוּ בְנֵי יַעֲקֹב וְשִׁמְעוּ אֶל יִשְׂרָאֵל אֲבִיכֶם'.⁴¹² וכאן צריך לדייק: ישראל אביכם, אולם בפסוק הקודם נאמר שמי שמדבר אתם הוא יעקב, לא ישראל: 'וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בְּנָיו וַיֹּאמֶר הֶאֱסַפְנִי וְאֶגִּידָה לָכֶם אֵת אֲשֶׁר יִקְרָא אֶתְכֶם בְּאַחֲרִית הַיָּמִים'.⁴¹³ מכאן אנחנו למדים, בין היתר, ששינוי שמו של יעקב לישראל אינו בלתי הפיך.⁴¹⁴ הממד של יעקב עדיין קיים בו והוא מונע ממנו לגלות את הקץ. "ונסתלקה ממנו שכניה". יעקב רק מסוגל לברך את בניו, כלומר לומר במדויק לכל אחד מה תפקידו בהיסטוריה. אולם שאלתו המרכזית עדיין נשארת ללא מענה סופי: האם אתם, בניי, צאצאיי תרצו להיות ישראל? לשון הפסוק מדויקת: 'הִקְבְּצוּ וְשִׁמְעוּ בְנֵי יַעֲקֹב'. הוא לא פונה אליהם כבני ישראל, להפך. הוא פונה אליהם כבני יעקב ומבקש מהם לשמוע לישראל אביהם - ישראל דווקא. בפסוק זה מקופלת כל ההיסטוריה שלנו, כל ההתלבטות הזהותית שלנו. הברכה שיעקב מעניק לבניו במעמד הזה צריכה להוביל כל אחד מהם להיות ישראל בסופו של דבר אבל אין זה מובטח ועליהם להוכיח זאת במציאות. עליהם לברר זאת במציאות. לכן יעקב חושש: "שמא חס ושלוש יש במטתי פסול". החשש הזה מבטא את מורכבות מצבו וגם את מורכבות מצבנו אנו: אנחנו בני יעקב ועלינו להיות בני ישראל. האם זה מה שאנחנו רוצים באמת? ליתר דיוק: האם אנחנו כולנו רוצים להיות ישראל? שמא יש בנו פסול? להיות ישראל זה לתת אפשרות לשכינה להיות בינינו, בבחינת 'וְשִׁכְנִיתִי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִיִּיתִי לָהֶם לֵאלֹהִים'.⁴¹⁵ בתוך בני ישראל, לא בתוך בני יעקב. האם כולנו מוכנים לפעול כך שזה יקרה?

השאלה השנייה העולה מדברי חז"ל היא אם הקץ תלוי בזכות או לא וגם כאן צריך לדייק בלשונם של חז"ל: "ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין". הקץ בא גם ללא זכות. הקץ אינו תלוי בזכות. הוא בא. הישועה מגיעה בכל מקרה.

412 בראשית מט ב.

413 בראשית מט א.

414 זהו ההבדל בינו ובין אברהם. שינוי שמו של אברהם הוא בלתי הפיך. הגמרא אומרת במסכת ברכות, בסוף הפרק הראשון, שמי שקורא לאברהם בשמו הישן אברם עובר בלאו. אין זה כך אצל יעקב. גם אחרי שהוא מקבל את שמו החדש ישראל, התורה ממשיכה לקרוא לו יעקב וצריך להבין שבכל פעם שהוא נקרא יעקב, הכוונה היא לשמו בגלות. מדוע? כי בגלות הוא לא ישראל. זהותו שונה, מוקטנת (מתוך שיעורי הרב על מסכת ברכות).

415 שמות כט מה.

זה מה שיעקב אומר 'לִישׁוּעָתְךָ קוֹיָתִי יְהוָה' - זה תלוי ברצונך ואני כולי תקווה. אפשר גם לדייק: לִישׁוּעָתְךָ - אני מקווה לישועה שלך. לא שלי או של בניי, כי השכינה בגלות ו"דיו לאבל שיעמוד באבלו".⁴¹⁶ יש ביטוי בגמרא "המתפלל צריך שיכוין את לבו לשמים".⁴¹⁷ מה הפשט? רגילים לומר שהמתפלל צריך להיות מרוכז בתפילתו ולחשוב שהוא לפני ריבונו של עולם. אבל זה פשיטא! גם אם יש יהודים שמתפללים באופן מכני, זה פשוט. אולם צריך לדייק ולהבין שמי שמתפלל צריך שיתפלל על הקב"ה כי השכינה בגלות. איני מתפלל בשבילי אלא בשבילו כי שכנינו בגלות וזה גורם צער. זה גם מסביר מדוע חסידים ראשונים היו זקוקים לשעה אחת שלמה לפני התפילה כדי להגיע למצב הראוי.

האם הגאולה תלויה בתשובה?

שאלה: הרב ציטט את הגמרא האומרת "דיו לאבל שיעמוד באבלו". אולם בסוגיה יש מחלוקת. האם הרב יכול להסביר מדוע הגאולה אינה תלויה בתשובה?

תשובה: הגמרא אכן מביאה מחלוקת בין רב לשמואל:

אמר רב: כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו.

סנהדרין צז ע"ב

והיא קושרת את דעותיהם עם הדעות של רבי אליעזר ורבי יהושע:

כתנאי ר' אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב.

רבי אליעזר המוזכר כאן הוא רבי אליעזר הגדול, רבי אליעזר בן הורקנוס,

416 סנהדרין צז ע"ב.

417 ברכות לא ע"א.

בר פלוגתא של רבי יהושע בכל מקום בש"ס ועמדתו נראית הגיונית: מדוע הקב"ה יגאל את ישראל אם ישראל אינו מתנהג כשורה, אם ישראל אינו עושה את רצונו של אבינו בשמים, את רצונו של מקום?

מה משמעות הביטוי "רצונו של מקום"? רגילים לומר שמדובר בקיום המצוות אולם לאמתו של דבר זה עמוק יותר. רצונו של מקום זה ישראל אחד, זה גילוי האחדות בבחינת "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ". יש פירוש עמוק מאוד בגמרא על הפסוק המתאר את תגובתו של יהודה אחרי שעבדיו של פרעה מצאו את הגביע שלו אצל בנימין: 'וַיֹּאמֶר יְהוֹדָה מֶה נֹאמֶר לְאֹדְנִי מֶה נִדְבַר וּמֶה נִצְטָדַק הָאֱלֹהִים מִצָּא אֶת עֹן עֲבָדֶיךָ הִנְנִי עֲבָדִים לְאֹדְנִי גַם אֲנַחְנוּ גַם אֲשֶׁר נִמְצָא הִגְבִּיעַ בְּיָדִי'.⁴¹⁸ נִצְטָדַק - נוטריקון: "נכונים אנחנו, צדיקים אנחנו, טהורים אנחנו, דכים אנחנו, קדושים אנחנו".⁴¹⁹ מה חסר? מאוחדים אנחנו. זה העוון. 'וְהָאֶחָד אֵינְנו'.⁴²⁰ זו הצרה של ישראל אז וגם כיום. לא כתוב בפסוק: ואחד איננו אלא האחד, כלומר האחדות חסרה. רצונו של מקום זה האחדות הפנימית של ישראל. הצרות באות כאשר אין אחדות. נחזור לביורור הסוגיה עצמה:

אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב.

איפה מסתיימת תשובתו של רבי יהושע? של מי הדברים "אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב", של רבי יהושע או של רבי אליעזר? זו מחלוקת גרסאות אולם אפשר להכריע אותה על פי דברי הירושלמי:

רבי ליעזר אומר: אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין לעולם שנאמר 'בשובה ונחת תושעון'. אמר לו רבי יהושע: וכי אם יעמדו ישראל ולא יעשו תשובה אינן נגאלין לעולם? אמר לו ר"א: הקב"ה מעמיד עליהן מלך קשה כהמן ומיד הן עושין תשובה והן נגאלין.

ירושלמי תענית, פרק א, הלכה א

418 בראשית מד טז.

419 שבת קה ע"א.

420 בראשית מב יג.

לפי דברי הירושלמי, הקריאה הנכונה היא שהאמירה "אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וכו'" היא תשובתו של רבי אליעזר עצמו לתהייתו של רבי יהושע. זה פשוט וברור. עולה מדברי רבי אליעזר שהקב"ה אינו מוכן שהצלחת תכניתו תהיה תלויה ברצון הטוב של ישראל אלא הוא כמנהיג ההיסטוריה, כמשיג על הנעשה בעולמו, מביא בכל מקרה את הגאולה. השאלה היא באילו תנאים.

הסוגיה בבבלי אינה מסתיימת בכך. הגמרא מביאה ברייתא נוספת המתארת באופן מפורט יותר את העמדה של כל צד במחלוקת. איני רוצה כעת להיכנס לניתוח הטענות של כל צד אלא להבין את הנאמר בסוף ברייתא זו: "ושתק רבי אליעזר".⁴²¹ בירושלמי נאמר: "איסתלק ר' ליעזר". אם רבי אליעזר שתק סימן הוא שהוא לא ידע מה לענות לרבי יהושע ואם כך רבי יהושע הוא הצודק והגאולה אינה תלויה בתשובה. אולם יש מקום לשאול מדוע רבי אליעזר לא השיב לרבי יהושע את התשובה שהשיב לו בברייתא הראשונה: "אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב". מדוע הוא מסתלק? האם הסיבה להסתלקותו היא שהוא לא רצה לבשר את הבשורה הרעה ש"הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן" בזמן הקץ האחרון? שתיקתו אינה בהכרח הודאה בנכונות עמדתו של רבי יהושע אלא רצון או צורך להסתיר מהרבים את הידיעה המרה הזו.⁴²²

421 תניא אידך: ר' אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה נגאלין שנאמר (ירמיהו ג) 'שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם'. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר (ישעיהו נב) 'חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו' חנם נמכרתם בעבודת כוכבים {בעבודה זרה} ולא בכסף תגאלו לא בתשובה ומעשים טובים. אמר לו רבי אליעזר לר' יהושע: והלא כבר נאמר (מלאכי ג) 'שובו אלי ואשובה אליכם'. אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר (ירמיהו ג) 'כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון'. אמר לו ר' אליעזר: והלא כבר נאמר (ישעיהו מט) 'כה אמר ה' גואל ישראל וקדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו'. אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר (ירמיהו ד) 'אם תשוב ישראל נאום ה' אלי תשוב'. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר (דניאל יב) 'ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגו'". ושתק רבי אליעזר.

ראה פירוש המהר"ל בנצח ישראל, פרק לא.

422 ראה דברי הרמ"ע מפאנו, יונת אלם, פרק ק: ... ושתיק רב והשתא מבעי' לן לאודועי דבכלהו דוכתי טעמא רבא ומסתברא ה"ל לרב בסתרי תורה למימרא דלא כוותיהו ... ראה גם אגרות הראי"ה, כך א, עמ' קכו.

לכאורה, פוסק הרמב"ם במשנה תורה, בהלכות תשובה כדעת רב וכדעת רבי אליעזר:

כל הנביאים כולן ציוו על התשובה ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין שנאמר 'זהה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבות אל לבבך ... ושבת עד ה' אלוהיך ... ושב ה' אלוהיך את שבותך וכו'".

כיצד הלך הרמב"ם לכאורה בשיטתו של רבי אליעזר נגד הכלל של "שתיקה כהודאה דמיא"?⁴²³ האם ייתכן שהוא הבין שאכן רבי אליעזר לא חזר בו אלא פשוט לא רצה להמשיך לענות כדי שלא לגלות את הסוד הזה ש"הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן"? צריך גם לדייק בדברי הרמב"ם ולשים לב לפסוקים שהוא מביא כדי להוכיח את טענתו. פסוקים אלה לקוחים מחומש דברים, פרק ל, ולכאורה אין להם קשר ישיר לנאמר בסוגיה:

וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עָלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֶיךָ וְהִשְׁבַּתְּ אֶל לִבְבְּךָ בְּכָל הַיּוֹמִים אֲשֶׁר הִדִּיחֶךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ שְׂמָחָה. וְשָׁבַת עַד יְהוָה אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלִי כְּכֹל אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּךָ הַיּוֹם אֲתָה וּבְנֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ. וְשָׁב יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ וְשָׁב וְקִבְּצֶךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצֶךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ שְׂמָחָה.

דברים ל, א-ג

פרשה זו ידועה כפרשת התשובה. נושא הפסוקים המצוטטים על-ידי הרמב"ם הוא השיבה לארץ ישראל בסוף הגלות.⁴²⁴ אגב אורחה מלמד אותנו

423 ראה דברי השל"ה - כללי התלמוד (כ) כלל הלכה אות תעב: בפרק קמא דבבא קמא דף יא א, גבי ההוא דשאל נרגא מחבריה כו', ואמרו ליה רב כהנא ורב אסי [לרב] דינא הכי ושתיק רב, ומייתי התם ראייה מדשתיק, שהודה לדבריהם. וכתב נימוקי יוסף בשם (מ)הרמ"ה ז"ל, דזה בנין אב בכל התלמוד דשתיקה כהודאה דמיא.

ראה דברי התוספות בב"ב סב ע"ב, ד"ה "ומודה": דאשכחן בכמה דוכתא דשתיק להו רב והלכתא כוותיהו ולא אמרינן דלא חש להשיב כדלקמן.

424 ראה פרש"י ד"ה "ושב ה' אלהיך את שבותך": היה לו לכתוב והשיב את שבותך רבותינו

הרמב"ם דבר מהותי ביותר: השלב הראשון של התשובה הוא החזרה לארץ. זה קודם לכול. השלב השני בא בעקבות השלב הראשון:

וְאַתָּה תָּשׁוּב וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל יְהוָה וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אֲנִי מְצִוֶּה
הַיּוֹם.

דברים ל ח

הנושא של השלב הזה הוא ללא ספק קיום המצוות וזו הפתעה משום שהיינו יכולים להבין מתוך קריאה שטחית של דברי הרמב"ם שקיום המצוות הוא התנאי לגאולה, לחזרה לארץ ואין זה כך. עמדת הרמב"ם הפוכה: קודם כול חוזרים לארץ וזה נקרא אצלו "סוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן". הלשון של הרמב"ם תמיד מדויקת: "בסוף גלותן", כלומר אחרי חזרתם של בני ישראל לארץ ישראל. חזרתם לארץ היא התשובה. האם זה אומר שלא צריך לקיים מצוות עד אז? בוודאי שצריך אולם צריך לדעת שהמצוות בחו"ל הן בבחינת "הציבי לך ציונים"⁴²⁵ "כי עיקר כל המצוות ליושבים בארץ ה'".⁴²⁶ קיום המצוות שומר על עם ישראל במהלך גלותו כי מי שמפסיק לשמור אותן עוזב את העם בתוך שניים או שלושה דורות. אולם אין זה מספיק כדי להיגאל. הגאולה דורשת רצון לקיים את רצון ה' ורצונו הוא לשים קץ לגלות השכינה עצמה. הקב"ה רוצה לשוב: 'וְשָׁב ה' אֶלְקֵינוּ אֶת שְׁבוּתֵנוּ'. לא כתוב בפסוק הזה השיב אלא שב, ללמדנו שהוא שב בעצמו משום שהשכינה בגלות וכאשר הוא מחליט שהגיעה העת לחזור מהגלות, אין די בקיום המצוות. יש צורך אז בהבנת רצונו ובהבנת הדרך של מימוש רצונו,⁴²⁷ כי הוא המחזיר, כדברי הנביא יחזקאל:

למדו מכאן כביכול שהשכינה שרויה עם ישראל בצרת גלותם וכשנגאלין הכתיב גאולה לעצמו שהוא ישוב עמהם ועוד י"ל שגדול יום קבוצ גליות ובקושי כאילו הוא עצמו צריך להיות אוזן בידי ממש איש ממקומו כענין שנאמר ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל ואף בגליות שאר האומות מצינו כן ושבתי את שבות בני עמון.

ירמיהו לא כ.

ראה ספרי דברים פ"קא מג: דבר אחר ואבדתם מהרה, ושמעתם את דברי אלה וגו', אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ היו מצויינים במצות שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. משל למלך בשר ודם שכעס על אשתו וטרפה בבית אביה אמר לה הוי מקושטת בתכשיטך שכשתחזרי לא יהו עליך חדשים. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל בני היו מצויינים במצות שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים הוא שירמיהו אומר (ירמיה לא כ): 'הציבי לך ציונים וגו' אלו המצוות שישראל מצויינים בהם.

רמב"ן ויקרא יח כה. ⁴²⁶

צריך לקשור סוגיה זו עם הנאמר במסכת סוטה: "מאי דכתיב (זכריה ד) כי מי בז ליום ⁴²⁷

וְלִקְחָתִי אֶתְכֶם מִן הַגּוֹיִם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל הָאֲרָצוֹת וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל
אֶדְמַתְכֶם.

יחזקאל לו כד

האם בפסוקי הפרק הזה מזכיר הנביא את קיום המצוות כתנאי לגאולה?
הוא קובע קביעה מהותית ביותר והיא שעצם ההימצאות של ישראל על
אדמת גויים היא חילול ה':

וַיָּבֹא אֶל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר בָּאוּ שָׁם וַיַּחְלִלוּ אֶת שֵׁם קִדְשִׁי בְּאָמְרָם לָהֶם עִם יְהוָה
אֱלֹהֵי וּמְאָרְצוֹ יֵצְאוּ.

יחזקאל לו כו

'וּמְאָרְצוֹ יֵצְאוּ' - לא כתוב מארצם אלא מארצו, כלומר מארץ ה'. ארץ
ישראל היא ארץ ה' וצריך להבין זאת כדי לצאת מהגלות.

כל אדם צריך לשאול את עצמו שאלה פשוטה: מהו רצון ה'? שאלה זו
קודמת לכל שאלה לגבי קיום המצוות. התורה היא קודם כול גילוי רצונו.
רצונו הוא שעמו יהיה בארצו כי הוא ית' החליט ש"דיו לאבל שיעמוד
באבלו". הימצאות של בני ישראל בחוץ לארץ כאשר ריבונו של עולם החליט
לשים קץ לאבלו היא בגדר של חילול ה' נוראי. היא נוגדת לחלוטין את רצונו
וצריך להסביר זאת לאותם יהודים הנשארם בחו"ל שוב ושוב עד שיבינו.
רבי אליעזר הכיר כנראה היטב את היהודים שלו והוא הבין שתהליך קיבוץ
הגלויות לא יהיה פשוט ושהגאולה תבוא תוך כדי מכות קשות. לכן שתק.
הוא פחד מהמצב הזה, כפי שחששו ממנו גם גדולי ישראל אחרים, כעולא,

קטנות? מי גרם לצדיקים שיתבזזו שולחן לעתיד לבא קטנות שהיה בהן שלא האמינו
בהקב"ה" (סוטה מח ע"ב). הרב צבי יהודה ז"ל היה תמיד מזכיר דברי גמרא אלו כאשר
היה מדבר על הגאולה שזכינו לה. צדיקים שאינם מאמינים. איך ייתכן דבר כזה? המושג
של צדיק קשור למעשים לפי השלחן ערוך. הם מקיימים כל סימן, כל סעיף אולם הם
אינם מבינים מהי האמונה האמתית של ישראל. צריך עיניים כדי לראות שהקב"ה החליט
ש"דיו לאבל שיעמוד באבלו" ושהוא מחליט איך יהיו הדברים. הם לא רואים. עיניים
להם ובכל זאת לא רואים. זו טרגדיה של ממש עבורם. לא לומדים לראות דרך השלחן
ערוך. לומדים לראות במדרש, בדברי האגדה. שם לומדים אמונה. שם לומדים איך להבין
בצורה מדויקת את דברי הגמרא: "המתפלל צריך שיכוין את לבו לשמים" (מתוך שיעורי
הרב על מסכת סנהדרין).

כרבה, כרבי יוחנן.⁴²⁸ כל זה קשור לפחד של יעקב כאשר הוא רואה ששרו של עשו אינו יורד.⁴²⁹

הר סיני

המדרש עורך הקבלה מדויקת בין המעמד של יעקב בפסוק 'וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם מֵצֵב אֲרָצָה וְרֹאשׁוֹ מֵגִיעַ הַשָּׁמַיְמָה' ובין המעמד של צאצאיו, בני ישראל בהר סיני. הדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, בגימטריות השוות של המילים שלם וסיני:

וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם – רבנן פתרינן ליה בסיני: וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם' זה סיני.
'מוצב ארצה' וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם' (שמות יט). 'וראשו מגיע השמימה'
'וזהר בוער באש עד לב השמים' (דברים ד).

דבר אחר: 'והנה סולם' זה סיני. אותיות דדין הוא אותיות דדין. 'והנה מלאכי אלהים' על שם 'רכב אלהים רבותים אלפי שנאן' (תהלים סח), ולמדנו לנביאים שנקראו מלאכים, דכתיב 'ויאמר חגי מלאך ה' במלאכות ה' לעם' (חגי א). 'והנה מלאכי אלהים' זה משה ואהרן. 'עולים' 'ומשה עלה אל האלהים' (שמות יט). 'וירד' זה משה: 'וירד משה'. 'והנה ה' נצב עליו' 'וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר'.

בראשית רבה, פרשה סח יב

הסולם הוא סולם של התגלות. אין זה מקרי אם הגימטריות של המילים שלם וסיני שוות. זה עניין מהותי. כאשר האדם מתייצב, הסולם מופיע. ההתגלות היא תשובת ה' למוכנות של האדם להתייצב. לאיזו תכלית? לעשות

428 ראה סנהדרין צח ע"ב: ייתי ולא איחמיניה ...

429 השר של עשו הוא שטן. לומדים את הנושא מהגימטריה של "בן רבקה" - 359. בן רבקה שאינו יעקב. זו הגימטריה של שטן. לכן המדרש אומר ששרו של עשו הוא שטן עצמו. הגימטריה של עשו עצמו היא 376, כלומר נחש חי. שטן למעלה ונחש למטה, כלשון הפסוק 'כי לא נחש ביעקב' (במדבר כג כג). אם הנחש אינו ביעקב היכן הוא? בעשו. לכן אומרים שהיה לעשו קעקוע של נחש על ירכו. לעומת "בן רבקה" סתם שהוא שטן, "יעקב בן רבקה" הוא ישראל - 541. מאיפה בא השוני? מהקליפה הארמית. 'וַיְהִי וַיִּצְחַק בֶּן אֲרָבָעִים שָׁנָה בְּקָהְלוֹ אֶת רַבְּקָה בַּת בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי מִפְּדַן אֲחוֹת לְבִן הָאֲרָמִי לוֹ לְאִשָּׁה' (בראשית כה כ). אם היא מצליחה לזרוק את הקליפה הארמית, היא כשונתה בין החוחים. קליפה זו יוצאת עם עשו (מתוך שיעורי הרב על פרשת וישלח).

את רצונו של מקום, כלומר לגלות את האחדות במציאות, כפי שהסברתי זאת לעיל. הקב"ה רוצה שנתייבב. הוא רוצה את מוכנותנו להתייבב. הוא אינו מתגלה למי שלא מתייבב. הוא מתגלה למי שמוכן ללכת 'אַחֲרַי בַּמִּדְבָּר בְּאַרְץ לֹא זְרוּעָה'.⁴³⁰ זו ההתייבבות האמתית והוא רוצה שנעשה את רצונו: 'וַיִּסְעוּ מִרְפִּידִים וַיָּבֹאוּ מִדְּבַר סִינִי וַיַּחֲנוּ בַּמִּדְבָּר וַיַּחֲנוּ שָׁם יִשְׂרָאֵל נֶגֶד הָהָר - בֵּלֶב אֶחָד'.⁴³¹ אז מתגלה הסולם. אז מתגלה רצונו של קב"ה. בעל הטורים מרחיב את ההסבר של המדרש בפירושו לפסוק 'ויחלם והנה סלם' וכך אומר:

"סולם בגמ' זה כסא הכבוד, בגמ' קול שקול תפלת הצדיקים הוא סולם למלאכים לעלות בו וכן עלה המלאך בלהב הקרבן והתפלה היא העבודה לכך כל מי שמכוין בתפלתו הסולם שלם בשליבותיו ויכולים לעלות בו, בגמ' ממון ובגמ' עוני כי זה ישפיל וזה ירים".

הסולם מחבר אותנו גם עם כיסא הכבוד. ההתייבבות שלנו מאפשרת לנו להגיע עד כיסא הכבוד. היא מאפשרת לנו להוריד משם את אדום. התייבבות זו באה לידי ביטוי דרך קולנו, דרך ממוננו ודרך תשובתנו, כלשון הפייטן בפיוט "ונתנה תוקף" הנאמר בנוסחים מסוימים בימים הנוראים: "ותפילה ותשובה והצדקה מעבירים את רוע הגזרה".⁴³² זה מקביל לנאמר בפסוק 'בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ'.⁴³³ האדם פועל דרך קולו, כלומר דרך דיבורו. הוא פועל דרך ממונו והוא פועל גם דרך תשובתו במובן שהסברתי לעיל ובמובן הנוסף הבא: עליו מוטלת המשימה למחוק את הפער בין מחשבת הבריאה עבור האדם ובין המציאות ההיסטורית העכשווית. רגילים לייחס את מושג התשובה לשיבה מהחטא אולם יש מושג עליון יותר של התשובה שאינו קשור לשום חטא אלא לסגירת הפער הקיים מראשית הבריאה בין העולם הזה לעולם הבא. כל עוד העולם, כלומר הבריאה של הבורא היא רק "העולם הזה"⁴³⁴ עלינו לחזור בתשובה: עלינו, בכל דור ודור, לעשות את כל אשר ניתן בידינו כדי להביא את מחשבת הבורא אשר ברא את העולם לידי מימוש,

430 ירמיהו ב ב.

431 שמות יט ב ופרש"י במקום.

432 פיוט זה מיוחס לרבי אמןון ממגנצא.

433 דברים ו ה.

434 העולם כפי שהוא נמצא במחשבת הבריאה מכונה העולם הבא. ליתר דיוק צריכים לומר: העולם כפי שהוא כבר נמצא במחשבת הבריאה מכונה העולם הבא. לכן רגילים

להפוך את העולם הזה לעולם הבא. לשם כך על האדם להתייבב ובכך הוא מגלה את הסולם המחבר בין הארץ לשמים, אותו סולם המאפשר את התגלות הבורא, את גילוי רצונו עבור ברייתו. מעמדו דומה אז למעמד יעקב אבינו. גילוי אותו סולם הקנה משמעות לגלותו של יעקב בחרן והוא מקנה משמעות לפעילות שלנו, פעילות הצריכה לסובב סביב שלושת העמודים עליהם עומד העולם: על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים.⁴³⁵

החידוש של המדרש הוא שמקור עמודים אלו הוא בית המקדש, הוא מקום הסולם. סולם זה אינו חלום. הוא מציאות. זה מה שגילה לנו יעקב אבינו: 'וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם מֻצָּב אֶרְצָה וְרֹאשׁוֹ מֵגִיעַ הַשָּׁמַיְמָה'. היכן? בבית המקדש, בהר הבית, בציון. מדוע? כי בית המקדש מקנה לבריאה כולה קוהרנטיות, משמעות, כדברי רבי אלעזר הקפר:

רבי אלעזר הקפר אומר: מניין אתה אומר שהראה הקב"ה ליעקב אבינו בית המקדש בנוי וקרבתו קרבים וכהנים משרתים ושכינה שורה? שנאמר 'וַיַּחְלֹם וְהִנֵּה סֹלֶם מֻצָּב אֶרְצָה וְרֹאשׁוֹ מֵגִיעַ הַשָּׁמַיְמָה וכו'.

ספרי במדבר קיט

יעקב אבינו ראה עולם מתוקן, כלומר עולם קוהרנטי, בעל משמעות ותכלית. עולם קוהרנטי הוא עולם שבו השכינה יכולה להימצא, עולם שבו הנוכחות האלוקית אינה מסכנת את נזר הבריאה, קרי האדם, עולם שבו יכול להתקיים מפגש בין הבורא ובין האדם.

יעקב לא חווה התגלות זו כאיש פרטי. הוא חווה אותה כיעקב אבינו, ולכן הוא חלם את עצם עתידו, לקראתו הוא יוצא בדרך לחרן, גם דרך צאצאיו, כלומר אנחנו החוזרים היום מגלותו. לכן ההקבלה שעושים חכמי המדרש בינו ובין כלל ישראל מדויקת. היא מדויקת משום שאנחנו מתמודדים עם אותה שאלה ממש: מי אנחנו רוצים להיות, יעקב או ישראל?⁴³⁶

ממשיך המדרש ומבאר:

המקובלים לומר כי הקב"ה רצה לברוא דווקא את העולם הבא (מתוך סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 51).

435 ראה פרקי אבות א ב.

436 זו שיטת המדרש. כאשר המדרש דן בדמות מסוימת, באב, הוא מזהה בו תכונות מסוימות או נטיות זהותיות מסוימות והוא מרחיב את הדיון לכלל, לכלל ישראל וגם לפעמים לכלל האדם. צריך להתרגל לשיטה הזו של לימוד המדרש (מתוך שיעורי הרב על המדרש והמיתוס).

אין חלום שאין לו פתרון, ויחלום והנה סולם מוצב ארצה' זה בית המקדש, וראשו מגיע השמימה' אלו קרבנות קרבים שריחם עולה לשמים, והנה מלאכי אלהים' אלו כהנים המשרתים שעולים ויורדים בכבש, והנה ה' נצב עליו, וראיתי את ה' נצב על המזבח'.

השוני בין חלומי של יעקב אבינו ובין שאר החלומות שבמקרא הוא שהתורה אינה מסבירה אותו. חלומי של יעקב שונה בצורה מהותית משום שהוא חלם את עצם מציאותו. הוא במקום של המקדש, צאצאיו יהיו באותו מקום. השאלה היא מה אז הוא עושה? מה אז אנחנו עושים? האם הוא יבנה אותו, כלומר האם הוא יחבר בין הארץ לשמים? האם צאצאיו יבנו אותו ויעבדו בו? הסולם הוא לא חלק מהחלום אלא התוצאה של פעילותו. בית המקדש אינו חלום אלא תוצאת פעילותם של צאצאי יעקב אבינו.

שאלה: מדוע אין זכר לשרו של ישמעאל במדרש?

תשובה: אין לישמעאל שר משלו. שרו של עשו הוא גם שרו של ישמעאל וזה בא לידי ביטוי בבית הנכרתת בין עשו לישמעאל.

ישמעאל אינו נמנה בתור מלכות בפני עצמה, כחלק מארבע המלכויות. לפי המהר"ל הוא שייך למלכות פרס, והיינו צריכים לחכות עד עצם ימים אלו כדי שזה יתגלה. האסלאם הוא פרס.⁴³⁷ פלא! מהיכן ידע המהר"ל זאת? אני זוכר שכשלמדתי עם מו"ר ר' יעקב גורדין ז"ל את ההגדה של פסח, הגענו

437 ראה "נר מצוה": ויש בני אדם שואלים, והיכן רמז מלכות ישמעאל שהיא מלכות רבתא ותקיפא? ותשובת שאלה זאת מה שלא זכר מלכות ישמעאל, כי לא יחשב הכתוב רק המלכות שקבלו מלכות קדישין עליונים, שירשו מלכות ישראל וכוחם, והם אלו ארבע המלכויות, ואם לא שבטל מלכות ישראל לא הגיע להם המלכות. אבל מלכות ישמעאל לא ירש כוחו מן מלכות ישראל, כי כוחו ותוקפו נתן לו השם יתברך בפני עצמו בשביל שהיה מזרע אברהם, והשם יתברך אמר (בראשית יז כ) ולישמעאל שמעתיך. והנה נתן השם יתברך כוח ותוקף לישמעאל בפני עצמו, ומזה אין מדבר כאשר מזכיר אלו ארבע המלכויות, רק אשר ירשו כוח ותוקפם של ישראל ובסוף יחזרו הם המלכות לישראל. ויותר נראה לומר כי ישמעאל הוא בכלל מלכות פרס, והוא בכלל מלכות שניה. ואף על גב שאמרו ומלכות אחרי הוא פרס, לא כתיב פרס בפירוש בכתוב אלא ר"ל כי פרס הוא בכלל מלכות תנינא.

ראה גם "נצח ישראל" פרק כא. המהר"ל מסביר שנמנו בין ארבע המלכויות רק המלכויות שקיבלו את מלכותן מישראל. בבל קיבלה את מלכותה מפני שהשתלטה על ממלכת ישראל. פרס כבשה את בבל וקיבלה ממנה את המלכות, אחר כך יוון כבשה את פרס ובסוף רומי כבשה את יוון, והמשיח שואב את כוחו ממלכות רומי. ישמעאל נמצא מחוץ למהלך הזה. ישמעאל הוא מלכות גדולה מאוד, אך הכוח של מלכות זו בא מתפילתו של אברהם אבינו ולא מעם ישראל.

לקטע "שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך" והסברתי שהכוונה לעשו. הוא אמר לי: "אתה לא יודע ללמוד. הכוונה לישמעאל". הייתי המום. אחרי השואה? אז הוא הסביר לי את עניין הברית בין עשו לישמעאל ואמר שבזמן החזרה לארץ יהיה ישמעאל האויב המר ביותר שלנו. לא עשו אלא ישמעאל והוסיף, על פי דברי המהר"ל, שישמעאל זה פרס. הייתי עוד יותר המום. אבל הנה ארבעים שנה מאוחר יותר זה מתחיל להתגלות.

אני מספר את כל זה לא כדי שתחשבו שהוא היה "נביא" או בעל רוח הקודש. זו שטות גמורה. הוא פשוט למד את דברי חז"ל במדרש בצורה רצינית ומתוכם הבין איך מסתכלים על תהליך היסטורי כלשהו, איך צריך לתרגם את דברי המקובלים האומרים ששרו של עשו הוא גם שרו של ישמעאל. הם דיברו בשפה מטפיזית והוא תרגם את דבריהם בשפה היסטוריוסופית. הוא לא המציא את השיטה הזו. יסודותיה בדברי המהר"ל ובפירוש השל"ה הקדוש. לכן צריך ללמוד את דבריהם לעומק. לכן צריך ללמוד את המדרש כמדרש. לכן צריך ללמוד את המקרא כמקרא. דרך לימוד המדרש אנחנו לומדים מי אנחנו. ליתר דיוק מי אנחנו אמורים להיות. זה נדרש כיום יותר מתמיד.